

بحث و بررسی موضوع «روش تحقیق در تاریخ» چندان آسان نیست؛ چراکه ورود به این حوزه به منزله گذر از قلمرو علم و گام نهادن در عرصه‌ی فلسفه‌ی علم است که به معنای پیوند دو حوزه‌ی مهم هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی است، زیرا روش‌شناسی تاریخی راه‌های علمی پژوهش، تقادی، تفسیر و تبیین تاریخ را می‌کاود، در جایگاهی فراتر از علم تاریخ قرار می‌گیرد و درواقع ناظر بر علم تاریخ است. از این رو، هنگامی که به «روش تحقیق» می‌اندیشیم، به میدان گستره‌های گام نهاده‌ایم که افق‌های آن بسیار وسیع و دور از دسترس‌اند. افق‌هایی که گشودن شان مستلزم آشنازی کافی با حوزه‌هایی جون: شناخت مبانی و مقدمات علم تاریخ، فلسفه‌ی نظری تاریخ، فلسفه‌ی علم تاریخ، تاریخ‌نگری و روش‌های متعدد و متحول پژوهش در گذشته و امروز، منبع‌شناسی و دستاوردهای نظری علوم کمکی تاریخی یا مطالعات بین رشته‌ای و مانند آن‌هاست.

بنابراین، پژوهشگران «روش تحقیق در تاریخ» به قلمروی قدم نهاده‌اند که حدود و دامنه‌ی آن به درستی روش نیست؛ چراکه موضوعات مورد مطالعه‌ی مورخان از عرصه‌ی تنگ سیاست گذشتند گردد و به همه‌ی حوزه‌های مترازد زندگی گذشته‌ی بشر جاری شده است؛ بیش و روش تاریخ‌نویسی دگرگون شده و تلقی‌ها و انتظارات جدیدی از علم تاریخ شکل گرفته است. از همین‌رو، در برتو مکاتب تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری جدید، روش‌شناسی تاریخی متحول شده است.

با توجه به این امر، پژوهشگر این عرصه از خود می‌پرسد که باید از روش تحقیق در تاریخ سخن بگویید با از روش‌های تحقیق در تاریخ؟ تردیدی نیست که مکاتب گوناگون از روش‌های گوناگون در مطالعات تاریخی سخن گفته‌اند. این روش‌ها از انگاره‌های پوزیتیویستی عهد روشنگری آغاز می‌شود و با روش‌های متعددی چون همدلی، تبیین‌های فردگرای، جمع‌گرای، ساختارگرای، تبیین‌های تبارشناصانه، روش‌های مارکسیستی، ویگی، آنالی و هرمنوتیک با شعبات آن از دیلتانی تا گادامر و نیز نگرش‌های انکارآمیز پست‌مدرن‌ها در دستیابی به حقیقت تاریخی و مانند آن‌ها تداوم یافته است.

در باب تاریخ نیز دو نوع معرفت وجود دارد: نخست علم تاریخ که ناظر بر شناخت، بررسی، بازآفرینی و تحلیل رخدادهای گذشته بشر است که در عالم واقع به وقوع پیوسته‌اند، و دوم «فلسفه‌ی تاریخ» که به طور کلی

روش پژوهش در تاریخ

• دکتر ستار عودی
دانشیار گروه تاریخ بنیاد دایره المعارف اسلامی

مرکز تحقیقات کاپیتول علوم

روش‌شناسی به بررسی روش‌های شناخت در علوم می‌پردازد که می‌تواند تمامی جوانب شناخت را شامل شود. روش‌شناسی در معنای وسیع کلمه شناخت نظری و عملی روش آشکارسازی واقعیت است

روش پژوهش

اندیشمندان برای «تحقیق» از نظر اصطلاحی، تعاریف متعددی ارائه دادند که در اطلاق عام، هر نوع فعالیت جست‌وجوگرانه و کاوش‌گرانه‌ای است که توسط افراد برای پاسخ‌گویی به مساله‌ای یا کشف مجهولی انجام می‌شود (حافظتیا: ۱۳۸۲، ص ۸) و یا تعاریفی چون مطالعه‌ی حقیقت است، حرکتی است از علم و آگاهی برای رسیدن به آگاهی بیشتر، و یا کشف مجهولات (یوسفی: ۱۳۷۵، ص ۳۷) یا مجموعه اقداماتی که به کمک مشاهدات در جهان ظاهری برای کشف قسمتی از مشخصات جهان حقیقی انجام می‌گیرد (خواجه‌نوری: ۱۳۵۱، ص ۳) و یا در اطلاق علمی، تحقیق عبارت است از تلاش کاوش‌گرانه‌ای که با آداب خاصی به طور نظامیافته با هدف کشف مجهولی به منظور گسترش قلمروی معرفتی نوع پسر است (حافظتیا: ۱۳۸۲، ص ۹).

در کار تعاریف دیگری امثال: کوشش و جست‌جوی منظم و مدون که هدف از آن یافتن حقیقت و گسترش داشت؛ تلاشی است علمی و مبتنی بر تفکر و اندیشه برای یافتن پاسخ پرسش یا پرسش‌های معین (یوسفی: ۱۳۷۵، ص ۳۷)؛ اعمال روش‌هایی تأمی با طرح و اندیشه که برای کشف حقیقتی به کار می‌رود (قائمی: ۱۳۵۶، ص ۲۷) این تعریف که تحقیق یک عمل منظم که در نتیجه‌ی آن پاسخ‌هایی برای سوال‌های مورد نظر و مطرح شده در موضوع تحقیق به دست می‌آید و نیز این تعریف که پژوهش فعالیتی منظم و مدون است که هدف آن کشف و گسترش داش و حقیقت است و یا به عبارت دقیق‌تر یک دسته فعالیت‌های منظم که در جهت حل یک مشکل صورت می‌گیرد و این مشکل معمولاً از نوع یافتن چگونگی روابط میان دو یا چند متغیر است (نسادری و نراقی: ۱۳۷۴، ص ۲۷) بیش از دیگر تعاریف دارای شمولیت است.

روش‌شناسی علمی بنیان‌های منطقی معرفت استدلالی را توضیح می‌دهند و در نتیجه منضمن توانایی در استدلال منطقی و تحلیل است. روش‌شناسی قواعدی برای تعریف، طبقه‌بندی و نیز استنباط قیاسی، روش‌شناسی اثبات آن را نیز توضیح می‌دهند (فرنکفورد و نچماس: ۱۳۸۰، ص ۲۶ - ۲۴).

انتخاب درست و منطقی راه‌های کشف حقایق علمی و یا ارائه یک طرح تحقیق مسجم و استوار خود نیمی از تحقیق محسوب می‌شود، زیرا بر سرنوشت پژوهش اثر مستقیم و تعیین کننده‌ای می‌گذارد

و از اساس با «علم تاریخ» تفاوت دارد و به جای بررسی رخدادهای گذشته به بررسی و تحلیل علم تاریخ، بهویژه روش‌ها، برهان‌ها، شیوه‌های تبیین، علیت و عینیت و مانند آن‌ها، در علم تاریخ می‌پردازد (همو، ص ۱۹).

از آن جا که هدف کلی در تحقیق علمی، شناخت حقیقت است، پس برای این شناخت، ناگزیریم که راه و روش وصول به حقیقت را فرا گیریم، از این رو نیازمند آشنایی با روش تحقیق علمی هستیم (نبوی: ۱۳۸۲، ص ۱ - ۵) انسان برای رسیدن به هدف و تحقق بخشیدن به نیاز اصلی اش یعنی تحقق بی‌نهایت‌طلبی، به دنبال شناخت و کسب داش می‌رود این تلاش‌ها و کنجدکاوی‌ها و علت‌یابی‌ها، تجلی بی‌نهایت‌طلبی و معرفت‌جویی فطری انسان‌هاست (کریمی: ۱۳۵۹، ص ۱۱ - ۱۲).

حافظتیا: ۱۳۸۲، ص ۱۰). پژوهش علمی در هر رشته، از اصول و آموزه‌های معرفتی خاصی پیروی می‌کند که موقوفیت در آن نیازمند آشنایی با روش‌شناسی تحقیق در آن علم است. تحقیق علمی عبارت است از تلاش کاوش‌گرانه‌ای که با آدابی خاص و به طرزی نظامیافته‌ای با هدف کشف مجهول و به منظور گسترش قلمرو معرفتی بشر صورت می‌گیرد. این تلاش می‌تواند در همه‌ی حوزه‌های مادی، انسانی و الهی انجام گیرد (حافظتیا: ۱۳۸۲، ص ۱۲).

پژوهشگران برای «روش» تعاریف گوناگونی ارائه داده‌اند که از آن جمله: مجموعه‌ای از تلاش‌ها، فنون، مهارت‌ها و ابزارهای است که رسیدن به هدف را ممکن و آسان می‌سازد، یا خطمسی مقول و منظم برای دستیابی به هدفی معین است یا راه درست و منظم برای نتیجه‌گیری‌های صحیح است و یا استدلایلی است که به کمک آن، انسان افکار خود را به‌نحوی صحیح در محل آزمایش قرار می‌دهد و یا مجموعه‌ی وسائل و طرقی است که وصول به هدف را آسان می‌سازد (محدتی: ۱۳۷۵، ص ۷۶) یوسفی: ۱۳۷۵، ص ۱۶۹).

از سوی دیگر، روش‌های علمی مجموعه‌ای از دستورالعمل‌های صریح و روشن و در حال تکامل‌اند که معمولاً ادعای علمی بودن آن‌ها با همان دستورالعمل‌ها ارزیابی می‌شوند. این دستورالعمل‌ها از دو جهت حائز اهمیت‌اند: نخست، زمینه‌ی ارتباطات علمی را میان پژوهشگران و دانشمندان برای درک مشترک فراهم می‌آورند و دوم به کشف قواعد علیت با روابط نظامیمند مدد می‌رسانند (ایران‌نژاد پاریزی: ۱۳۷۸، ج ۱).

مفروض‌ها؛ ۷) تعریف مفاهیم، متغیرها و ابعاد موضوع؛ ۸) روش تحقیق؛

۹) هدف تحقیق؛ ۱۰) فایده و اهمیت موضوع؛ ۱۱) سوابق پژوهش؛ ۱۲)

حدود و نقطه تمرکز؛ ۱۳) سازماندهی تحقیق؛ ۱۴) منابع.

اولین و بی‌تر دید مهم‌ترین اقدام در راه پژوهش علمی انتخاب درست موضوع تحقیق است. انتخاب موضوع، مبدأ آغاز پژوهش است. هر نوع کج روی، انحراف یا ناتوانی در انتخاب موضوع، پژوهش را نهایتاً به پیراهه می‌کشاند و از رسیدن به مقصود بازمی‌دارد. این مرحله رکن اصلی هر تحقیق علمی را تشکیل می‌دهد؛ زیرا محقق بر پایه‌ی آن کلیه‌ی فعالیت‌های تحقیقاتی خود را تنظیم می‌کند (همو، ص ۶۳).

موضوع تحقیق (اعم از مقاله، پایان‌نامه، کتاب) تا آن جا که ممکن است باید محدود شود؛ چراکه این امر به پژوهشگر امکان می‌دهد که به صورت عمیق‌تر به موضوع پردازد و ابعاد و جنبه‌های گوناگون موضوع را بهتر مورد کاوش قرار دهد و آسان‌تر و سریع‌تر به نتیجه برسد.

هم‌چنین موضوع تحقیق باید تا حد امکان روشن، شفاف، ساده و بدون ابهام یا پیچیدگی، نو و بکر باشد. مگر آن که پژوهشگر در یافته‌های پیشینیان شک علمی کند و دریچه‌ای جدید به موضوع بگشاید و بر دامنه‌ی یافته‌های پیشین بیفزاید و یا آن‌ها را بی‌اعتبار کند.

موضوع تاریخی مدنظر باید علمی و امکان‌پذیر و بر امور واقعی مبتنی باشد و نیز امکان دسترسی به منابع، مدارک و اطلاعات مربوط به موضوع باشد و قطعاً باید به دور از هرگونه تعصبات، پیش‌داوری‌ها، قضایتها و نگرش‌ها ذهنی پژوهشگر باشد.

بهتر است عنوان پژوهش با مهم‌ترین عبارت آغاز شود و با استفاده از کم‌ترین کلمات بیش‌ترین اطلاعات در اختیار خوانندگان قرار گیرد و تعییرهای زائد و غیرضروری را حذف شوند (استاپلتون؛ ۱۳۷۴، ص ۳۷-۳۸).

بنابراین یکی از پژوهشگران معاصر یک موضوع مناسب و شایسته تحقیق باید از چهار ویژگی برخوردار باشد: ۱) برای جامعه سودمند باشد؛ ۲) بکر و تازه و دارای یک مسأله و یا یک نکته‌ی ناگشوده باشد؛ ۳) تحقیق درباره‌ی آن ممکن باشد؛ ۴) مورد علاقه محقق باشد (یوسفی؛ ۱۳۷۵، ص ۴۲-۴۳).

تعیین مسأله در یک پژوهش تاریخی به مفهوم آن است که مورخ و محقق نکته‌ای در طرح پژوهش خود باید که محرك اصلی و مشترک بین جنبه‌های مختلف موضوع و تلاش‌های آن‌ها باشد. یافتن چنین نکته‌ای مستلزم توجه کافی و احاطه بر محتواه اطلاعات است.

(سریع‌القلم؛ ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۱۰۰).

روش‌شناسی به بررسی روش‌های شناخت در علوم می‌پردازد که می‌تواند تمامی جوانب شناخت را شامل شود. روش‌شناسی در معنای وسیع کلمه شناخت نظری و عملی روش آشکارسازی واقعیت است (کیوی و کامپینهود؛ ۱۳۷۰، ص ۲).

سبک یا شیوه و روش لازمه‌ی دانش است و هیچ دانشی بدون روش قابل تصور نیست. نقش اصلی روش‌شناسی کمک به ارتباط میان دانشمندانی است که یا در تجربه مشترک سهیم‌اند یا می‌خواهند سهیم باشند. عمومی کردن قواعد روش‌شناسی به مثابه چارچوبی برای تکرارپذیری و انتقاد سازنده است. تکرارپذیری انجام دادن همان بررسی، دقیقاً با همان روش به دست همان دانشمند یا دیگر دانشمندان است که در برابر خطای فریب ناخواسته قرار می‌گیرند (فرنکفورد و نچماس؛ ۱۳۸۰، ص ۲۳-۲۴).

پژوهش تاریخی باید دارای اعتبار و ارزش علمی باشد و برای دست یافتن به این منظور غایی، یک محقق تاریخ یا یک مورخ، از رعایت اصول و مقرراتی ناگزیر است. این اصول و مقررات خاص را «روش تحقیق در تاریخ» و یا «روش تاریخ‌نگاری» می‌نامند.

پژوهش علمی باید از طرح و نقشه‌ای از قبل طراحی شده‌ای پیروی کند که در آن ماهیت، ویژگی و فرایند تحقیق به خوبی تعریف شده باشد. طرح تحقیق سندی است که از مشخصات عمده‌ی تحقیق، برنامه‌ی اجرایی، خط‌آمیشی پژوهشی و تلاش‌های پژوهشگر در عرصه‌ی تحقیق سخن می‌گوید و بیان‌گر همه‌ی مرحله‌ای است که محقق برای رسیدن به هدف - از انتخاب موضوع تا ارائه گزارش علمی - می‌پیماید.

محقق پیش از آن که در میدان سخت تحقیقات تاریخی پا نهاد، نیازمند فراهم اوردن زمینه‌ها و مقدمات لازم و نیز برنامه‌ریزی‌های لازم تا بر اساس آن، پژوهش خود را از نقطه‌ای آغاز و در نقطه‌ای دیگر به پایان برساند.

برای تحقق این اهداف پژوهشگر باید به تدوین برنامه و ترسیم نقشه‌ی پژوهشی خود (طرح تحقیق) همت گمارد. بدیهی است این طرح برآمده از مطالعات اولیه محقق است و از علاقه، تخصص و سایر توانمندی‌های پژوهشگر حکایت دارد (همو، ص ۶۲).

طرح پژوهشی متناسب با اهمیت و گستردگی موضوع می‌تواند شامل بخش‌های متعدد زیر باشد: ۱) عنوان یا موضوع تحقیق؛ ۲) طرح مسأله؛ ۳) سؤال اصلی و سؤالات فرعی؛ ۴) چارچوب نظری؛ ۵) فرضیه؛ ۶)

پژوهش تاریخی باید دارای اعتبار و ارزش علمی باشد و برای دست یافتن به این منظور غایی، یک محقق تاریخ یا یک مورخ، از رعایت اصول و مقررات خاص را «روش تاریخ‌نگاری» می‌نامند

روش پژوهش

انتخاب روش انجام تحقیق، بستگی به هدفها و ماهیت موضوع پژوهش و امکانات اجرایی آن دارد. بنابراین، هنگامی می‌توان در مورد روش بررسی و انجام یک تحقیق تصمیم گرفت که ماهیت موضوع پژوهش، هدفها و نیز وسعت دامنه آن مشخص باشد.

روش پژوهش

سؤالات فرعی از تجزیه‌ی سوال اصلی به دست می‌آیند. شایسه است که سوالات فرعی برآمده از متن سوال اصلی و کاملاً مرتبط با آن و در نتیجه مرتبط با موضوع تحقیق باشند و بهتر است تعداد سوالات فرعی با تعداد فصل‌های یک تحقیق مطابق باشند (سریع‌القام: ۱۳۸۰، ص ۱۰۸).

در پژوهش‌های تاریخی، طرح مقدماتی درواقع فهرستی است از مطالبی که درباره‌ی آن‌ها باید صحبت شود و این کار مستلزم تقسیم موضوع به مباحث کوچک‌تر و تنظیم آن مباحث به صورت ابواب و بخش‌ها و فصول چند است. این کار محقق را قادر می‌سازد به پرسش‌های بسیاری که درباره‌ی موضوع مورد پژوهش در ذهن خود دارد، جواب بدهد. با طرح مقدماتی، حدود منطقی پژوهش مشخص شده و محقق بر امکانات زمانی و متابع وقوف خواهد یافت. حدود تلاش و انتظارات و امکان یا عدم امکان اجرای پژوهش خود را خواهد شناخت و در نتیجه از اتصال وقت و تلاش زیاد و گمراهی و سرگردانی محقق جلوگیری به عمل می‌آید.

پژوهشگر پس از تعیین و تنظیم موضوع تحقیق باید در فکر انتخاب روش تحقیق بشد. مراد از انتخاب روش انجام تحقیق این است که مشخص کند، چه روش تحقیقی برای بررسی موضوع خاصی لازم است. انتخاب روش انجام تحقیق بستگی به هدفها و ماهیت موضوع پژوهش و امکانات اجرایی آن دارد. بنابراین، هنگامی می‌توان با روش بررسی و انجام یک تحقیق تصمیم گرفت که ماهیت موضوع پژوهش، هدفها و نیز وسعت دامنه آن مشخص باشد. به سخن دیگر، هدف از انتخاب روش تحقیق آن است که محقق مشخص نماید، چه شیوه و روشهای را اتخاذ کند تا او را هر چه دقیق‌تر، آسان‌تر، سریع‌تر و ارزان‌تر در دستیابی به پاسخ یا پاسخ‌هایی برای پرسش‌های تحقیق مورد نظر کمک کند (نادری و نراقی: ۱۳۷۴، ص ۶۳ - ۶۴).

مرحله‌ی تحلیل، مرحله‌ی اساسی تحقیق است و کار اصلی و خلاقه محقق و مورخ از این جا آغاز می‌شود. در این مرحله، پس از مشخص شدن مسئله، به تحلیل آن باید پرداخت. در تجزیه و تحلیل حوادث تاریخ به سه نکته باید توجه داشت: (۱) متن واقعه (۲) علل وقوع رویداد و روابط آن با دیگر وقایع (۳) نتایج و اثرات حاصل از واقعه.

پس در پژوهش، موضوع و یا مسئله را برای تجزیه و تحلیل باید به دست تفکر منطقی سپرد و با یکی از دو طریق زیر به تحلیل آن پرداخت:

بدون شک عنوان با موضوع تحقیق مرتبط است چراکه عنوان پژوهش نخستین مشخصه‌ی معرفی کننده اثر است، و از این رو هرچه عنوان جذاب‌تر، کوتاه و مختصر، زیبا و خوش‌آهنگ، برانگیزندگی ذوق و کنجکاوی، گویا و رسا باشد، بهتر است (یوسفی: ۱۳۷۵، ص ۶۸). پس از انتخاب موضوع، پژوهش‌گر باید به طرح مسئله بپردازد. طرح مسئله چیزی جز تعریف و توضیح موضوع نیست که طی آن محقق در چند سطر به معرفی موضوع می‌پردازد. طرح مسئله از این بابت است که موضوع در آغاز، امری کاملاً ذهنی، انتزاعی و خام است و با طرح مسئله برای مخاطبان قابل فهم خواهد شد. درواقع طرح مسئله حلقه‌ی ربط میان موضوع و سوالات پژوهش است.

هر پژوهش علمی دست کم از متن یک سوال اصلی برمی‌خیزد که پاسخ گفتن به سوال اصلی مهم‌ترین دغدغه‌ی پژوهش‌گر محسوب می‌شود. سوال اصلی محقق را بر آن می‌دارد تا مقاصد و چشم‌اندازهای پژوهشی اش را آشکار کند.

معمولًا سوال اصلی حتی قبل از طرح موضوع و انتخاب آن به ذهن خطور می‌کند و موضوع بر بنیاد آن توین می‌شود و لذا می‌توان با اندکی تغییر در موضوع و درواقع با سوالی کردن موضوع تحقیق سوال اصلی را استخراج کرد. طبیعتاً بنا بر ماهیت موضوع سوال اصلی تحقیق می‌تواند به صورت توصیفی یا تبیینی و تحلیلی مطرح شود. سوالاتی که چیستی و چگونگی رخدادها را مورد پرسش قرار می‌دهند، سوالات توصیفی و گاه تبیینی هستند. تحقیق باید ملاک‌ها و شاخصه‌هایی را جهت طراحی مناسب سوال اصلی دارا باشد چراکه سوال اصلی باید کل موضوع تحقیق یا دست کم بخش بزرگی از آن را پوشش دهد و حتی المقدور نو و بدیع باشد و باید بیان سوالی داشته باشد، و بتوان پاسخ‌های گوناگون و متعددی به آن داد، و ناظر بر روابط علی - معمولی و متغیرهای پژوهش باشد و رابطه‌ی میان پدیده‌های تاریخی موضوع را مورد پرسش قرار دهد.

چنین سوالی باید به دور از تعصبات و تعلقات غیرعقلانی و غیرعلمی، ساده، روشن، صریح، بدون ابهام و فاقد پیچیدگی‌های لفظی، حتی المقدور کوتاه، علمی و عملی باشد (استپلتون: ۱۳۷۴، ص ۱۸ - ۲۸؛ هومن: ۱۳۷۸، ص ۱۶ - ۱۹). از آن جا که سوال اصلی سوالی کلی است، برای پاسخ‌گویی مناسب‌تر و دقیق‌تر، پژوهشگر آن را به چند سوال خودتر تبدیل می‌کند. درواقع،

کلیات واقعی رویدادها؛^۳ توجه به عوامل متن واقعی، به علل و موجبات پیدایش آنها و کشف نتایج و آثار واقعی؛^۴ بسط و تفصیل هریک از مباحث به اندازه‌ی لزوم؛^۵ رعایت تسلسل و توالی حوادث مهم انسانی به طور منطقی؛^۶ عدم پیش‌داوری، و این که قضاوت‌ها همواره بر معيار بی‌طرفی، درستی و احالت باشد؛^۷ رعایت امانت در نقل ماد و اخبار، ب) از نظر سبک و اسلوب نگارش و شکل آرایه: محقق و مورخ در نگارش تحقیق خود ضمن این که اصول دستور زبان و قواعد نگارش ادبی را رعایت می‌نماید، نوشته‌های او باید ساده، روان و بی‌تكلف باشد. ج) از نظر دید فلسفی تاریخ‌نگاری: (۱) یک تاریخ و یک تحقیق خوب و علمی آن است که محقق در حین تحقیق، خود را از قید و بندی‌های زمان و محیط آزاد کند و اصلاح مکاتب را برای زمینه‌ی تألیف خود انتخاب نماید.

(۲) محقق به واقعیت‌نگاری محض که فقط شرح اعمال و کارها و افعال انسانی است، پرداخته بلکه در تحقیقات خود به اندیشه‌ها و احساسات و دریافت‌ها و عکس‌العمل‌های انسان‌ها و به زندگی و تحولات اجتماع که خود منشا آثار بسیاری است توجه کامل کرده باشد.

(۳) محقق نباید اساس دریافت‌ها و مستنبطات خود را بر جبر علی و دینی محقق گذاشت باشد بلکه به جبر زمان، به نقش شخصیت، به نقش چهارفا و نقش اقتصاد و فرهنگ نیز باید توجه داشت و بالاخره باید برای اجتماع در تاریخ جایی بس مهم قائل بود.

منابع

- ۱- استبلتون، بل (۱۳۷۴)، *نسیوهی نوشن مقالات تحقیقی*، ترجمه‌ی محمد رضا نایینیان و محمد ارمند، تهران.
- ۲- ایران نژاد پاریزی، مهدی (۱۳۷۸)، *روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی*، تهران.
- ۳- حافظنیا، محمدرضا (۱۳۸۲)، *مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی*، تهران، ۱۳۷۷ و چاپ دیگر.
- ۴- خواجه نوری، عباس‌قلی (۱۳۵۱)، *روش تحقیق*، تهران.
- ۵- سریع‌القم، محمود (۱۳۸۰)، *روش تحقیق در علوم سیاسی و روابط بین‌الملل*، تهران.
- ۶- فرنک‌ورد، پاوا و دیوید نجم‌اس (۱۳۸۰)، *روش‌های پژوهش در علوم اجتماعی*، ترجمه‌ی فاضل لایجانی و دضا فاضلی، تهران.
- ۷- قائی، علی (۱۳۵۶)، *روش تحقیق در یک مکتب*، قم.
- ۸- کربیمی، حسین (۱۳۵۹)، *گام در مسیر شناخت*، قم.
- ۹- کبیوی، رمون و لوک و کامبینهود (۱۳۷۰)، *روش تحقیق در علوم اجتماعی (نظری و عملی)*، ترجمه‌ی عبدالحسین نیک‌گهر، تهران.
- ۱۰- مخدی، جواد (۱۳۷۵)، *روش‌ها*، قم.
- ۱۱- نادری، عزت الله، و مریم سیف نراقی (۱۳۷۶)، *روش‌های تحقیق و چگونگی ارزشیابی آن در علوم انسانی*، تهران.
- ۱۲- بنوی، بهروز (۱۳۸۲)، *مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم اجتماعی*، تهران، ۱۳۵۰ و چاپ دیگر.
- ۱۳- هومن، حیدر علی (۱۳۷۸)، *راهنمای تدوین گزارش پژوهشی*، رساله و پایان‌نامه‌ی تحصیلی، تهران.
- ۱۴- یوسفی، حسین‌علی (۱۳۷۵)، *آشنایی با روش تحقیق و مرجع‌شناسی*، گنبد.

(۱) روش قیاسی یا تحلیل (Methode deductive): در این روش، استدلال و نتیجه‌گیری از کلی به جزئی است.

(۲) روش استقرایی یا ترکیبی (Methode inductive): در این روش، بر عکس روش قیاسی، از اجزاء به کل و از اثرات به مؤثر و از معلوم‌ها به علت می‌رسند.

در بررسی مرحله‌ی تحلیل به سه نکته‌ی مهم برمی‌خوریم که وجه مشترک چنینیات مشکل عمل تحلیل هستند:

(۱) زمان و قوی واقعه را باید به خوبی شناخت و به مکان و موقعیت چهارفیابی و اقلیمی واقعاً باید توجه کرد؛

(۲) قضاوت در مراحل پژوهش، که به دو گونه صورت می‌گیرد: قضاوت ابی‌کنیتو Objective، قضاوت سویزکنیto Subjective

(۳) هرگز زمینه‌ی ذهنی محقق و یا به عبارت دیگر، پیش‌داوری او نماید در قضاوت و کار او دخالت کند.

به نسبت پیشرفت پژوهش و به مقضای محظوظ و چگونگی موادی که به تدریج به دست می‌آید لزوم تغییر در طرح مقدماتی نیز محسوس می‌گردد. این طرح نوین را طرح نهایی می‌گویند.

نگارش، مرحله‌ی آخر در پژوهش تاریخی است که محقق حاصل تحقیقات خود را به صورت منظم به روی کاغذ می‌آورد و آن‌ها در قالب طرح نهایی خود منظم و آرایه می‌کند. هنر محقق و مورخ، در این مرحله ظاهر می‌شود. در نگارش و تدوین یک تحقیق تاریخی مانند سایر تحقیقات علوم انسانی، رعایت نظام و مقرراتی مخصوص الزامی است.

افزون بر آن چه گفته شد، تدوین و نگارش بک اثر تحقیقی مستلزم رعایت نظام و مقررات دیگری است که بدون رعایت این مقررات، محصول کار محقق جنبه‌ی علمی و تحقیقی خود را تا اندازه‌ای از دست می‌دهد که از مهم‌ترین این مقررات: نشانه‌گذاری در متن، ذکر مأخذ و منابع تحقیقات به صورت پانویسی، ارائه‌ی صورت کلی منابع و مأخذ، تنظیم فهرست‌ها.

تا آغاز مرحله‌ی نگارش، محقق و مورخ کلیه‌ی مدارک لازم و مفید را دیده، خوانده و انتقاد کرده، علل موجبات وقایع را شناخته و به کلیه‌ی جوانب موضوع خود اسراف یافته است. حال می‌توان موضوع را تشریح و حاصل تحقیقات خود را به صورت منظم روی کاغذ آورد و آن‌ها را در قالب طرح نهایی خود منظم و ارائه نماید. هنر محقق و مورخ آغاز می‌شود. در هنگام نگارش محقق باید دو اصل را مورد توجه قرار دهد:

(۱) انفال: محقق نباید خودش را مرکز نقل شرح‌ها و استنتاج‌ها قرار دهد و تعصبات ولستگی فردی حریزی و گروهی خود را در تحقیق دخالت دهد، (۲) عینیت: محقق به وقایع عینی توجه داشته باشد نه ذهنی و خیالی.

نتیجه

از آن چه که در این مبحث گفته شد، این نتیجه حاصل می‌شود که یک تحقیق خوب، اصولی، مستند و علمی در تاریخ‌نگاری باید حائز و جامع شرایط و خوبابطی چند باشد:

الف) از نظر روش تحقیق، به طور خلاصه باید دارای شرایط زیر باشد:

۱- کیفیت خوب منابع و کمیت لازم و کافی آن‌ها؛ ۲- عدم توجه به